

**Dikran Mesrob Kaligian, Armenian Organization and
Ideaology under Ottoman Rule, 1908-1914,
Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, (New Brunswick,
USA and London, UK: Transaction Publishers), 2009, 260 p:***

Գրասեղանիս վրայ դարսուած եւ ընթերցմանս սպասող գրքերի դեզից դուրս քաշեցի Տիգրան Մ. Խալիկեանի «Armenian Organization and Ideaology under Ottoman Rule, 1908-1914» (Հայ կազմակերպութիւն եւ գաղափարախօսութիւն օսմանեան տիրապետութեան ներքոյ, 1908-1914) անգլերէն աշխատութիւնը՝ հենց սկզբից նպատակ ունենալով թե՛ կարդալ եւ թե՛ նիւթ պատրաստել՝ հայերէնախօս ընթերցողին: Գրքին նախասիրութիւն տալուս պատճառը նիւթի կարեւորութիւնն էր եւ այդ նիւթի շուրջ ցայժմ բացակայ հիմնարար գիտական ուսումնասիրութիւնը:

Դոկտ. Տիգրան Խալիկեանը, երիտասարդ պատմաբան, վկայուած է Բոստոն քոլեջից: Նա դասախօսել է Զլարք համալսարանում, Ռիջըս քոլեջում եւ մի քանի այլ կրթական հաստատութիւններում: Նախագահում է Արեւելեան Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախմբին եւ անդամ է համա-ամերիկեան Հայ Դատի Յանձնախմբի վարչութեան, Ուաշինկթըն: Եղել է Armenian Review-ի վարչական խմբագիր եւ շարունակում է գործուն մասնակցութիւն բերել Հայոց Յեղապանութեան ուրացման դէմ տարուող աշխատանքին:

Սովորութեանս համաձայն նախ մատենագրութիւնն ու օգտագործուած աղբիւրները աչքի անցկացրի: Նիւթերի հարուստ ցանկ՝ ՀՅԴ-ի, Անգլիայի, Գերմանիայի եւ ԱՄՆ-ի արխիւներից, հրատարակուած փաստաթղթեր, երկրորդական աղբիւրներ, բազմաթիւ գրքեր եւ պարբերականներ: Տպաւորիչ է: Գիտական լուրջ ուսումնասիրութեան հետ է գործս: Իսկ գրքի շապկի ներսի մասում եկող ծանօթութիւնը ներկայացնում է էական հարցը, որ այն օրերին Դաշնակցութեան դէմ ծառայած անյաղթահարելի հարցն էր՝ շարունակե՞լ համագործակցութիւնը, երբ ԵրիտՄուրքերը (Իթթիհատ վե քերագգը Կոմիտէ - այսուհետ՝ Իթթիհատ) անտարբերութեամբ մերժում էին կատարել հայերին, կամ այս պարագայում՝ Դաշնակցութեանը տուած խոստումները. կամ՝ խզել յարաբերութիւնները եւ կորցնել սահմանադրական կառոյցի հնարաւոր յաջողութեանը սատարելու ամէն առիթ: Գիտենք որ յարաբերութիւնները վերջիվերջոյ խզուեցին, բայց ո՞ր կտրուեց թելը, ինչո՞ւ կտրուեց եւ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը: Հեղինակը խոստանում է իր պատասխանները ներկայացնել գիտահետազօտական լուրջ փաստարկութեամբ:

Աշխատութիւնը սկսվում է ծանօթութիւն/նախաբանով, ուր Խալիկեանը հա-

* Ընդունվել է տպագրության 20.06.2010:

Բ (Ը) տարի, քիվ 2(30) ամբիւ-հունիս 2010
ՎԵՄ համահայկական համոնես

մառօտ գծերով ներկայացնում է հայ ժողովրդի պատմությունը օսմանեան տիրապետութեան ներքոյ՝ միլլէթ սիստեմից մինչեւ ՀՅԴ եւ Հնչակեան կուսակցութիւնների համագործակցութիւնը թուրք եւ քուրդ այլախոհ մտաւորականների եւ խմբակցութիւնների հետ, ներառեալ Իթքիհատը: Նպատակը՝ Օսմանեան կայսրութեան մէջ սահմանադրական օրէնքների վերահաստատում, քաղաքացիների, նաեւ փոքրամասնութիւնների, հաւասարութիւն եւ արդարութիւն, քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական բարենորոգումների իրականացում: Այս հեղինակը հպանցիկ հայեացք է նետում 1908-ի յեղափոխութեան եւ յետադիմականների հակայեղափոխական գործունէութեան վրայ: Այս վերջինի արդիւնքում էր որ տեղի ունեցաւ 1909-ի Ադանայի ջարդը, որի ընթացքում յստակ էր Իթքիհատի անտարբերութիւնն ու չկամութիւնը միջամտելու եւ ջարդը կասեցնելու: Ուշացումով ուղարկուած բանակն էլ, հայերին պաշտպանելու փոխարէն, վերսկսուած ջարդի մասնակիցը դարձաւ: Այդ իրադարձութիւններից յետոյ էր, որ Դաշնակցութիւնը երկընտրանքի առջեւ կանգնեց՝ շարունակել¹, թէ՞ կտրել կապը:

Յաջորդ գլուխներում Խալիկեանը պիտի եզրակացներ, որ սահմանադրական վարչակարգի առաջին ինն ամիսները աւարտուեցին դեռ աւելի վայրագ արիւնահեղութեամբ: Եւ իրօք, օսմանեան քաղաքացիների հաւասարութիւնը չարգիլեց հայասպանութիւնը: Դէպքերի զարգացման լոյսի տակ, Դաշնակցութիւնը պիտի վերարժեւորէր Իթքիհատի հետ իր համագործակցութիւնը¹: Դրանով հանդերձ - Վահան Փափազեանից մէջբերելով Խալիկեանը գրում է, որ Իթքիհատի մի շարք պաշտօնատարներ փորձում էին համոզել Դաշնակցութեանը, թէ նոր վարչակարգը դեռ իր արմատները չի ամրապնդել եւ մեծ է յետադիմական տարրերի ազդեցութիւնը երկրում: Նրանք վստահեցնում էին, թէ Իթքիհատը վճռել է աւելի հաստու միջոցներով պայքարել եւ յոյս ունի որ կունենայ Դաշնակցութեան համագործակցութիւնը²:

Ուրեմն՝ Դաշնակցութիւնը յարմար նկատեց շարունակել կապը եւ որոշումը հրապարակուեց Բիրոյի յայտարարութեամբ: Հրապարակուեց նաեւ Իթքիհատի հետ միացեալ յայտարարութիւն, ուր շեշտում էր, թէ համագործակցութիւնը պիտի շարունակուի արգիլելու համար ապագայ հակայեղափոխական դրսեւորումները: Ի պատասխան մի շարք թուրք ղեկավարների, միացեալ յայտարարութիւնը ընդգծում էր այն պարագան, թէ Դաշնակցութիւնը Հայաստանի անկախութեան չի ձգտում, սակայն երկու կողմերն էլ կարեւորում են հայկական նահանգներում բարենորոգումների անհրաժեշտութիւնը: Խալիկեանը յիշեցնում է, որ Դաշնակցութիւնը համաձայն էր կայսրութեան տարածքային ամբողջութեանը, որի մէջ նաեւ Արեւմտեան Հայաստանը ի հարկէ՝ ապակենտրոն կառավարման ձեւով: Խալիկեանը յիշատակում է նաեւ թուրք պատմագրութեան տեսակէտը, այն է՝ թէ Ադանայի ջարդերը թուրք ժողովրդի բնական հակազդեցութիւնն էին քաղաքում կազմակերպուած հայերի ապստամբութեանը եւ թէ Դաշնակցութիւնն ու Հնչակեան կուսակցութիւնը յեղափոխութիւնից յետոյ մի կարճ ժամանակ էլ առերեւոյթ շարունակեցին զօրակցել Իթքիհատին, բայց յետոյ վերսկսեցին իրենց խափանարար գործունէութիւնը՝ նպատակ ունենալով զինել

1 Տե՛ս Dikran Mesrob Kaligian, Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, (New Brunswick, USA and London, UK: Transaction Publishers), 2009, p. 37.

2 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 45:

եւ ապստամբութեան պատրաստել ժողովրդին: Նոյն պատմաբանների կարծիքով, Բալքանեան պատերազմը սկսելուն պէս, Դաշնակցութիւնը խզեց կապը Իթքիհատի հետ եւ սկսեց դիմումներ կատարել եւրոպական պետութիւններին, յատկապէս Ռուսաստանին՝ միջամտելու օսմանեան կառավարութեան մօտ եւ քարենորոգումներ պարտադրելու նրան: Նրանց կարծիքով Դաշնակցութեան նպատակը ընդհանուր ապստամբութիւն կազմակերպելն էր եւ դրա առիթը ներկայացաւ, երբ Թուրքիան Ա. Համաշխարհային Պատերազմի մէջ մտաւ:

Հայ եւ օտար պատմաբանները տարբեր եզրակացութիւնների են յանգում ՀՅԴ- Իթքիհատ յարաբերութիւնների խզման թուականի եւ պատճառների շուրջ: Խալիկեանը կարեւորում է հետեւեալ պատճառները. Իթքիհատի ներքին հակամարտութիւններ եւ ծայրայեղ ազգայնականների վերջնական յաղթանակ. Դաշնակցութեան հակառակութիւնը Իթքիհատին՝ Բալքանեան պատերազմը սկսելու համար (նրանով հանդերձ, որ Դաշնակցութիւնը կոչ էր արել հայ ժողովրդին բանակում ծառայելու եւ մասնակցելու պատերազմին) եւ վերջապէս, Իթքիհատի ծայրայեղ ազգայնական թելի պետական հարուածը 1913-ին: Կարեւոր ազդակ էր նաեւ Իթքիհատի չկամութիւնը լուծելու հայերից խլուած հողերի հարցը: Թէ ճշգրիտ ո՞րն էր վերջին հաշուով որոշիչ ազդակը, Խալիկեանը ձեռնարկում է պեղել բոլոր հաւանական աղբիւրները՝ հայ-քրդական յարաբերութիւնները գծագրող փաստաթղթերից մինչեւ եւրոպական պետութիւնների տարուբերուող քաղաքականութեան ընթացքը, ինչպէս նաեւ Իթքիհատի ներքին անհամաձայնութիւնների դրդապատճառներն ու հետեւանքները: Հեղինակը միաժամանակ հաստատում է, որ Իթքիհատի արխիւների անհետացումն ու փճացումը պիտի սահմանափակի հետազօտութիւնը:

Այսպիսով՝ Տիգրան Խալիկեանը սկսում է իր երկար ճանապարհը՝ քակելու, բացելու պատմութեան հանգոյցներն ու լուսատրելու մութ էջերը:

Թում է թէ Իթքիհատը դատապարտուած էր հենց սկզբից: Նրա սխալ ճանապարհը սկսեց գծագրուել 1908-ի յեղափոխութիւնից անմիջապէս յետոյ: Ըստ Խալիկեանի պատճառն այն էր, որ Իթքիհատը իրական, համա-օսմանեան ուժ չէր ներկայացնում եւ շուտով էլ հակադիր ճակատների մասնատուեց. վարչական փորձի խիստ պակաս ունէր. ժողովրդին հարազատ ղեկավար դէմք չունէր իր շարքերում. յստակ էր, որ անկարող է յաղթահարել ժողովրդին տուած իր խոստումների եւ իր իսկ դրած նպատակների իրագործման դէմ ծառացած խոչընդոտները. առաջին իսկ ընտրութիւններին չկարողացաւ արգիլել սահմանադրութեան պաշտպանութեան տեսակէտից անբաղձալի տարրերի մուտքը պառլամենտ. եւ վերջապէս՝ Իթքիհատը իր մօտեցումների ու գործելակերպի մէջ անկեղծ չէր: Վերլուծելով այս կէտերը մէկ առ մէկ, Խալիկեանը գծում է պատմութեան այդ ճակատագրական եւ փոթորկին նախորդող ժամանակաշրջանում տիրող իրավիճակը: Տեսնում ենք թէ սահմանադրութեան վերահաստատումով շատ բան չէր փոխուել եւ տեղական ղեկավարութիւնը հազիւ էր կարողանում ու երբեմն չէր էլ փորձում իր հակահայ դիրքորոշումը Երիտթուրք յեղափոխութեան դիմակի տակ ծածկել: Խալիկեանի վկայութեամբ, Դաշնակցութիւնը այս ժամանակաշրջանում ինքնակազմակերպման եւ ինքնահզօրացման գործին էր լծուած եւ ամենայն զգայնութեամբ փորձ էր անում յարաբերութիւն պահել ներքին պառակտումներից տկարացած Հնչակեան կուսակցութեան հետ:

Գրքի երկրորդ գլուխը ընդգրկում է Ադանայի ջարդերին հետեւող ժամա-

նակաշրջանը մինչև 1910-ի վերջաւորութիւնը, երբ Դաշնակցութիւնը Իթքիհատի հետ գործակցութիւնը շարունակելու կամ կասեցնելու որոշում պիտի առնէր: Ընդգրկուած է նաեւ հայերից խլուած հողերի խնդիրը, որ հեղինակը ներկայացնում է որպէս հայ ժողովրդի համար ամենացաւոտ հարցը եւ ՀՅԴ-Իթքիհատ յարաբերութիւնների տեսակէտից անկիւնադարձայինը: Խալիկեանը բացատրում է, թէ հայ գիւղացուց հողեր խլելը արդէն քաղաքներին էր հասել ու սուլթանների օրերից մնացած, շարունակում էր կայարութեան յետ-յեղափոխական շրջանում եւս: Եւրոպական պետութիւնների միջամտութեան կասեցման դրդապատճառների մէջ էլ ամենայնախակին հայ գիւղացուն իր պայեմական հողից զրկելն ու նրան որպէս ստրուկ ու մշակ հետզհետէ հարստացող ու մեծ հողատէր դարձող թուրքի ու քուրդի դուռը գցելն էր: ՀՅԴ- Իթքիհատ բանակցութիւնների արդիւնքում, որպէս հարցի լուծում որոշուեց յատուկ յանձնախումբ առաքել խնդրոյ առարկայ վայրերը: Յանձնախումբի մէջ ներառուեցին նաեւ հայեր, որոնք քաջատեղեակ էին խնդրին. սակայն յանձնախումբի առաքումը այդպէս էլ չիրականացաւ: Իթքիհատը ո՛չ ուժն ունէր եւ ո՛չ էլ ցանկութիւնը հարուստ հողատէրերի դէմ ելլելու. միայն խօսքերով համոզում էր Դաշնակցութեան, թէ խնդրի ընդհանուր լուծումը ընթացքի մէջ է: Պարզ չէ՞ր, արդեօք, որ Իթքիհատը անկեղծ չէր, կամ բացարձակ խաբում էր: 1910-ի վերջաւորութեան, կառավարութեան յղած Դաշնակցութեան վերջնագիրը ցոյց է տալիս թէ հարցը իր լուծումը չի գտել³:

Մնացեալ հարցերի մէջ Խալիկեանի փաստարկութեամբ ակնյայտ տեղաշարժ էր սկսել: Կառավարութեան հետ Դաշնակցութեան համագործակցութեան արդիւնքում, որոշ չափով նուազել էր հայ գիւղերի վրայ յարձակումներն ու հայ գիւղացու կեղեքումը: Հետզհետէ փոփոխութեան էին ենթարկուած վարչակարգին պատկանող տեղական կառավարական պաշտօնէութիւնը եւ փոխարինում աւելի բարիացակամ տարրերով: Մինչեւ անգամ պատժի էին ենթարկուած հայերի դէմ ոճիր գործողները: Դաշնակցութիւնը իշխանութեան հետ համագործակցում էր խլրտում առաջացնել ու իշխանութեան դէմ հանել: Քրդերին հայերի դէմ յարձակումների մղելով Ռուսաստանը առիթ պիտի ունենար հայերին պաշտպանելու պատրաստուելու կառավարութեան գործերին միջամտիս լինել:

Նման դրական տեղաշարժերի կողքին, զարգանում էին նաեւ բացասական երեւոյթներ: Փոխանակ «Համիդիէ» կոչուած, հայերին միշտ վտանգ բերող, քրդական անկանոն զօրախմբերը ցրելու, որը Դաշնակցութեան պահանջներից մէկն էր, իշխանութիւնը վերակազմակերպել էր նրանց, անուանափոխել եւ օգտագործում էր իբր ցեղային զօրամասեր: Դաշնակցութեան բողոքի ու երկար բանակցութիւնների արդիւնքում, Իթքիհատը ի հարկէ չհամաձայնուեց ցրել այդ զօրամասերը, բայց խոստացաւ պայքարել հակասահմանադրական եւ յետադիմական ուժերի դէմ: Բացասական երեւոյթ էր նաեւ քրդերի մէջ ծայր առած դժգոհութիւնները ընդդէմ իշխանութեան, թէ ինչն⁴ է նա «պաշտպանում» հայերին եւ իսլամ ու քրիստոնէայ քաղաքացիներին հաւասար դատում:

Երկիրը անհանգիստ վիճակ ունէր: Սահմանադրութեան վերահաստատումը հայերի համար մեծ բարեփոխումներ չէր խոստանում: ՀՅԴ 1911-ի ընդհանուր ժողովը քննարկելով Երիտթուրքերի հետ կապը կտրելու եւ ընդդիմութեան

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64:

միանալու հարցը, որոշում է եւս մէկ առիթ տալ՝ այնուամենայնիւ, լիազօրեւորվ Արեւմտեան Բիւրոյին, խզելու յարաբերութիւնները եթէ խոստումների դրժումը շարունակուի: Գրքի երրորդ գլուխը այս դէպքերի ընթացքին է հետեւում:

Գժուարին ժամանակներ էին երկրի իշխանութեան եւ Իթքիհատի ղեկավարութեան համար. հսկայ կայսրութիւնը վարելու նրանց անկարողութիւնը դժգոհութեան ալիք էր առաջացրել ամէն կողմ: Մանաւանդ՝ գլուխ էին բարձրացրել պահպանողականները եւ սպառնում էին տապալել սահմանադրական վարչակարգը: Ի տես այդ իրադարձութիւնների, ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոն իր գօրակցութիւնն էր յայտնում Երիտթուրքերի սահմանադրութեան պաշտպան թեւին: Այս փոթորկոտ շրջանում էր, որ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները Սալոնիքում եւ ապա Պոլսում հանդիպում են Թալէաթի եւ Նազըմի հետ եւ դարձեալ բարենորոգումների պահանջ ներկայացնում մանրամասն կէտերով: Իթքիհատը ընդունելով, որ հնարատրութիւնը չունի խնդիրը հետապնդելու, առաջարկում է պահանջները ներկայացնել պառլամենտին:

Ժամանակաշրջանը նաեւ յղի էր միջազգային կարեւոր իրադարձութիւններով: Մեծ պետութիւնները, Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Աւստրո-Հունգարիա եւ Իտալիա, դաշնակիցներ գտնելու եւ հակադիր ճակատներ կազմելու միտումներ էին ցոյց տալիս: Սիեւոյն ժամանակ, նրանց մէջ մրցակցութիւն էր գնում մէկը միւսից աւելի շնորհներ ձեռք բերելու Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Առիթներից մէկն էլ Իթքիհատի որոշումն էր՝ կայսրութեան ծովոյժը գօրացնել ու այժմեականացնել եւ երոպական պետութիւններից պարտքեր վերցնելով երկրի տնտեսութիւնը բարելաւել: Աստիճանաբար յայտնի էր դառնում, որ Երիտթուրքերը դէպի Գերմանիա են թեքում եւ նրա օգնութիւնն են նախընտրում:

1912-ի սկզբից արդէն ՀՅԴ-Իթքիհատ յարաբերութիւնները անբարեյոյս վիճակի մէջ էին: Երբ հայերի իրավիճակի բարելաւման հարցերը գոհացուցիչ առաջադիմութիւն չէին արձանագրում, համագործակցութիւնը անիմաստ էր: Բայցեւայնպէս, այս խնդրում Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը միակամ չէր, որի պատճառով էլ որոշումը մինչեւ աշուն հետաձգուեց: Աշնանը իշխանութեան գլուխ անցաւ Իթիլաֆը, որ Երիտթուրքերի դէմ կազմուած, հակոտնեայ գաղափարներով ու տարբեր շահախնդրութիւններով ամէն տեսակ տարրերից բաղկացած մի կուսակցութիւն էր:

«ՀՅԴ- Իթքիհատ յարաբերութիւնների վախճանը» վերնագիրը կրող գլխում, Խալիկեանը տալիս է տիրող իրավիճակի մանրամասնութիւնները՝ պառլամենտի լուծարում եւ նոր ընտրութիւններ եւ այդ ընթացքում Իթքիհատի վարած ստոր քաղաքականութիւնը հայ թեկնածուների դէմ, Իթքիհատ - Իթիլաֆ հակամարտութիւն եւ վերջապէս, Դաշնակցութեան քաղաքականութիւնն ու վարած բանակցութիւնները այդ ժամանակաշրջանում: Խալիկեանը դիտել է տալիս, թէ Երիտթուրքերի հետ յարաբերութիւնների խզման վերջնական որոշումը արդիւնքն էր ժողովրդի մէջ տիրող յուսախաբութեան եւ դժգոհութիւնների: Դաշնակցութիւնը զգում էր, որ կորցնում է ժողովրդի հաւատքն ու վստահութիւնը, քանի որ չի կարողանում ի կատար ածել իր տուած խոստումները, խոստումներ, որ տուել էր Իթքիհատին՝ վստահելով ու նաեւ այն համոզումով, որ ինքը պառլամենտական ընտրութիւններում յաղթական դուրս կը գայ եւ իր կարեւոր ներկայութեամբ այնտեղ, ի վիճակի կլինի խնդիրներ լուծել: Դիպուկ է Խալիկեանի կարծիքը, թէ

ԳՐԱՆՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐ

Բ (Ը) ԳՐԱՐԻ, Քիվ 2(30) ամբի-հունիս 2010

ԿԷՄ համահայկական համդէս

Դաշնակցութիւնը, որ տարիների փորձ ունէր այլ քաղաքական կուսակցութիւնների հետ Թուրքիայում, Իրանում եւ Ռուսաստանում, պիտի կարողանար այս ծայրայեղ լաւատեսութեան չզնալ⁴: Բայց Խալիկեանը մատնանշում է նաեւ այն պարագան, որ գործող ուժերի մէջ - մեծ մասամբ պահպանողական, հին վարչակարգի պաշտպաններ եւ շեշտուած հակահայեր - Իթթիհատը չարեաց փոքրագոյնն էր⁵: 1912-ի Օգոստոսին նրա հետ համագործակցելու դուռն էլ փակուեց եւ Դաշնակցութիւնը յայտարարեց ՀՅԴ-Իթթիհատ համագործակցութեան խզումը: Որոշում էր կայացուել երկրում գործող ուժերի եւ քաղաքական խմբակցութիւնների հանդէպ չէզոք դիրք որդեգրել:

1912-ի Սեպտեմբերից արդէն զգալի էր անհանգստութիւնը Բալքանեան նահանգներում: Հոկտեմբեր 8-ին սկսեց պատերազմը՝ նոր մարտահրաւերներ դնելով Դաշնակցութեան առջեւ: Նա պիտի կարողանար ներդաշնակել հակամարտութիւնների տարբեր կողմերում գործող կուսակցական մարմինների գործունէութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ աշխատանք էր տարւում կառավարութեանը բարենորոգումներ պարտադրելու, իսկ թէ ի՞նչ միջոցով, միատեսակ չէր մտածում Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը. բալքանեան օրինակով ուժ գործադրե՞լ եւ յեղափոխական քստերի դիմե՞լ, թէ՞ սպասել, քանի որ ստեղծուած պայմաններում ուժի գործադրումը կարող էր վտանգել ամբողջ հայութեանը:

Բալքանեան պատերազմի աւարտը Դեկտեմբերին եւ դրան հետեւող խաղաղութեան բանակցութիւնները բարենորոգումների հարցը բարձրացնելու նոր առիթ էին: Դաշնակցութիւնը այլեւս Իթթիհատի վրայ յոյս չուներ եւ ապաւինել էր դրսի ճնշումներին. մինչդեռ եւրոպական պետութիւնների իւրաքանչիւր միջամտութիւն ընդվզումի մի նոր ալիք էր բարձրացնում հանդէպ մի ժողովրդի, որ միայն սահմանադրութեան խոստացած հաւասար իրաւունքներին էր ձգտում⁶: Այս ընթացքում էր որ Երիտթուրքերի ազգայնական թելը պետական հարուածով իշխանութեան տիրացաւ, իսկ բարենորոգումների բանակցութիւնները դեռ շարունակուեցին:

Որքան որ Անգլիան անտարբեր էր հայկական բարենորոգութիւնների նկատմամբ, նոյնքան հետաքրքրութիւն եւ շահագրգռութիւն էր ցոյց տալիս Ռուսաստանը. այնքան որ տպաւորութիւն էր ստեղծում, թէ Ռուսաստանը ցանկութիւն ունի Օսմանեան կայսրութիւնից խլելու հայկական վիլայէթները: Դա ի հարկէ հայ ժողովրդի համար շահաւէտ լուծում չէր եւ Դաշնակցութեան վերջին նպատակն էլ հայկական վիլայէթների համար ինքնավարութիւն ստանալն էր եւ ո՛չ թէ դրանք Ռուսաստանի տիրապետութեան յանձնելը: Խալիկեանը տալիս է բարենորոգումների գործադրման համար եւրոպացի հսկիչների ընտրութեան եւ գործողման շուրջ եւրոպական պետութիւնների ներքին մրցակցութիւնը եւ օսմանեան կառավարութեան հետ նրանց վարած քաղաքականութիւնը: Դրութիւնը, սակայն, գնալով վատթարանում էր: Թուրք մամուլը թունաւոր յօդուածներ էր հրատարակում հայերի դէմ եւ ամբաստանում նրանց ապստամբութեան դիմելու եւ մուսուլմանների դէմ զենք վերցնելու մէջ: Յաճախակի էին դարձել հայերի սպանութիւնները եւ հայկական գիւղերի կողոպուտը: Մահուան սպառնալիքներ էին տեղում յատկապէս ՀՅԴ ղեկավարների, Չաւէն Պատրիարքի եւ Պօղոս

4 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 131:

5 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 137:

6 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 154:

Նույաբ Փաշայի հասցէին: Վերջինս 1912-ից գլխատրում էր հայկական պատուիրակութիւնը, որ Փարիզում պիտի հայկական հարցի շուրջ երոպական պետութիւնների մօտ քարոզչութիւն կատարէր: Կոտորածներ էին նախատեսուում եւ կառավարութիւնը մերժում էր հայերի ապահովութեան համար լուրջ քայլեր առնել:

Յարաբերութիւնները աւելի սրուեցին, երբ լուր տարածուեց, թէ 1913-ի Սեպտեմբերին կայացած հնչակեանների 7-րդ պատգամատրական ժողովում որոշում է կայացուել մահափորձի ենթարկել Թալէաթին եւ միւս Երիտթուրք ղեկավարներին: Որոշումը ի հարկէ չգործադրուեց, բայց թրքական փաստարկութեան մէջ դա օգտագործուեց իբրեւ հայերի դաւաճանութեան ապացոյց:

Քաշքշուքի եւ յետաձգումների էին ենթարկուել երոպացի հսկիչների ընտրութիւնը եւ նրանց աշխատանքի դաշտն ու իրաւունքները ճշտելու հարցերը: Իթթիհատը վտանգաւոր միջամտութիւն էր նկատում այս բոլորը: Կայսրութիւնը արդէն հսկայ հողատարածքներ էր կորցրել, իսկ հայկական հարցի լուծումը նոր կորուստների վտանգ էր սպառնում: Խալիկեանը ներկայացնում է թուրք ղեկավարների մտայնութիւնը եւ երոպական պետութիւնների մէջ դաշնակից գտնելու եւ նրա միջոցով երկրի տարածքային ամբողջութիւնը ապահովելու ձգտումը: Մինչ այդ, երոպական պետութիւնները շարունակում էին հայկական բարենորոգումները որպէս խաղաքարտ գործածել կայսրութեան մէջ իրենց շահերը ապահովելու համար: Այդպիսով, տարուող բանակցութիւն-առեւտրի արդիւնքում, բարենորոգումների փաստաթղթի վերջին տարբերակը բոլորովին նման չէր սկզբում ներկայացուածին: Վերջապէս, ինչպէս գիտենք, 1914-ի Մայիս 3-ին հսկիչներ Ուեստենենքը եւ Հօֆֆը Պոլիս հասան իրենց նախնական աշխատանքները կատարելու եւ վարչական կազմերը լրացնելու համար: Թէ՛ Դաշնակցութիւնը եւ թէ՛ Պատրիարքարանը աշխատանք էին տանում հայ լաւագոյն թեկնածուներին կազմերի մէջ մտցնելու, բայց այդտեղ էլ խօսք ուներ թուրք կառավարութիւնը իրեն յարմար մարդիկ նշանակելու: Աշխատանքը ամիսներ տեւեց, եւ երբ հսկիչները պատրաստուում էին իրենց աշխատավայրերը մեկնել, երկրում ընդհանուր զօրակոչի լուրեր տարածուեցին: Վահագն Տատրեանից մէջբերելով, Խալիկեանը նշում է թէ բարենորոգումները չկատարուեցին, Համաշխարհային Պատերազմի պայթումը խանգարեց, բայց թուրք ղեկավարութեան մէջ մնաց մի դառնութիւն եւ ո՞ր դէպի հայ ղեկավարները, որոնք երկրի ծանր պայմանները անտեսելով պնդեցին իրենց պահանջների վրայ եւ երոպացիների միջամտութեանը դիմեցին: Այդ մասին հետագայում արտայայտուեց նաեւ ինքը Թալէաթը⁷:

Պատերազմին նախորդող ամիսները Իթթիհատի համար ուժերի կենտրոնացման եւ ազդեցութիւնների գօտիների հաստատման ծառայեցին թէ՛ նորընտիր խորհրդարանում եւ թէ՛ կառավարութեան մէջ: Ընտրութիւնների ընթացքը արդէն ցոյց էր տուել, որ Իթթիհատը խուսափում է ընթացք տալ հայ հոգեւորական եւ կուսակցական ղեկավարութեանը եւ եթէ ըստ սահմանադրութեան պէտք էր որ հայերը ներկայացուցչութիւն ունենային, Իթթիհատը փորձում էր դա ապահովել իր համար ընդունելի կամ ինչպէս հայերն էին որակում՝ թրքամէտ կամ դաւաճան հայերով: Իթթիհատը Դաշնակցութեանն արդէն նայում էր իբրեւ հակառակորդ եւ ամբաստանում նրան ընտրութիւնները բոյկոտելու եւ բարենորոգումների բանակցութիւնների մէջ կարծր դիրքորոշում ցուցաբերելու համար: Կառավարութիւնը

7 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 209:

զիտէր նաեւ, որ Դաշնակցութիւնը սկսել է գաղտնի զինել հայերին եւ նրանց ինքնապաշտպանութեան վարժեցնել⁸:

Յարաբերութիւնները խզուած էին, բայց Իթքիհատը չյապաղեց իր ներկայացուցիչները ուղարկելու Էրզրում (Կարին), ուր ՀՅԴ ընդհանուր ժողովն էր տեղի ունենում: Պատերազմի վտանգի պատճառով, ժողովը ցրուել էր ժամանակից շուտ, բայց հանել էր իր բանաձեւը՝ շարունակելու աշխատել իբրեւ Իթքիհատի հակաժողովրդավարական եւ ծայրայեղական իշխանութեան դէմ անգիջում հակառակորդ եւ անկաշառ քննադատ: Եւ դա որպէս հետեւանք հայերի եւ ընդհանրապէս՝ ոչ-մուսուլման ժողովուրդների հանդէպ կառավարութեան ցուցաբերած խտրական եւ նեղմիտ վերաբերմունքի ու հալածանքների եւ հայկական բարենորոգումների նոյնիսկ վերջին՝ կոտորակուած տարբերակը չգործադրելու: Ժողովից յետոյ Էրզրումում մնացել էին մի քանի ղեկավարներ առկախ հարցերը կարգադրելու համար: Դրանցից՝ Ռոստոմը, Ակնունին եւ Վռամեանը հանդիպեցին թուրք ներկայացուցիչների՝ Բահաւեդդին Շաքիրի եւ Նաջի Բէյի հետ: Այն հարցումին, որ եթէ Ռոսաստանը կայսրութեան վրայ յարձակուի, ի՞նչ դիրք կը բռնի Դաշնակցութիւնը, պատասխանուել էր, թէ ընդհանուր ժողովը արդէն բանաձեւ է հանել, որ պատերազմի պարագայում երկիրը պիտի ունենայ իր կազմակերպուած բանակը, բայց Դաշնակցութիւնը մտահոգ է բանակում եւ զօրակոչի ընթացքում հայերի դէմ կատարուող անարդար եւ խտրական վերաբերմունքից եւ որոշում է տուել դրանք վերացնելու համար քայլեր առնել: Թուրք ներկայացուցիչները մանրամասն ներկայացրել էին կառավարութեան քաղաքական ծրագիրը՝ հիմնուած այն համոզման վրայ, որ Գերմանիան յաղթական պիտի դուրս գայ պատերազմից եւ նրա հովանաւորութեամբ կառավարութիւնը պիտի կարողանայ իրագործել իր քաղաքական նպատակները: Այդ նպատակների մէջ էր մտնում Ռոսաստանի տիրապետութիւնը Կովկասից վերացնելը, որի համար ռուսահայերի համագործակցութեան, այսինքն՝ անհրաժեշտ պարագայում ռուս իշխանութեան դէմ ապստամբելու եւ թուրքերին միանալու երաշխիքն էին ուզում: Դրա փոխարէն, խոստանում էին Ռոսահայաստանին տալ ինքնավարութիւն՝ որի չափն ու տեսակը պիտի համապատասխանէր ծրագրի իրագործման մէջ հայերի բերած մասնակցութեան չափին: Ի հարկէ, դաշնակցական պատգամաւորները պատասխանել էին, թէ իրենք իրաւասութիւն չունեն կուսակցութեան կողմից խոստումներ տալու կամ հարցումին պատասխանելու, սակայն դիտել էին տուել, թէ հայերի նկատմամբ Իթքիհատի ցուցաբերած վերաբերմունքը վերջին տարիներին բոլորովին խափանել է ռուսահայոց լաւատեսութիւնը դէպի սահմանադրական վարչակարգը եւ ռուսահայերը հիմք չունեն թուրքերին վստահելու: Նրանք նոյնպէս կրկնել էին Դաշնակցութեան պահանջներն ու սկնկալիքները իշխանութիւնից, որոնք չէին կատարուել եւ եթէ իշխանութիւնը ցանկանում էր սիրաշահել հայերին, ինչպէս անում էր ռուսը իր հպատակների նկատմամբ, լաւ կլինէր որ այդ սպասումները իրագործէր: Թուրքերը դժգոհ եւ անորոշ հեռացել եւ զեկուցել էին Թալէաթին, որը եւ իր դժգոհութիւնն էր յայտնել պառլամենտի հայ ներկայացուցիչ Արմէն Գարոյին:

Մրուած մթնոլորտը փարատելու համար, Դաշնակցութիւնը պարտադրուեց խորհրդակցական ժողով հրաւիրել՝ ձեւակերպելու համար թուրքերին տալիք

8 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 216:

պատասխանը, բայց վտանգատր իրավիճակը՝ թե՛ երկրում եւ թե՛ միջազգային ասպարէզում ու հայութեան սահմանի երկու կողմում եւ երկու վտանգի մէջ գտնուելու իրողութիւնը որեւէ համաձայնութեան չբերեց մասնակիցներին, որոնց մէջ միակ ոչ-դաշնակցականը Գրիգոր Չոհրայան էր: Որոշուեց հակադիր կարծիքները յղել Բիւրոյին առ ի քննութիւն: Ինչ որ բոլորը համաձայն էին, գրում է Խալիկեանը, այն էր, որ թրքահայութիւնը իր պարտականութիւնը պիտի սեպի մասնակցել երկրի պաշտպանութեանը, զինուորագրուի թուրք բանակում եւ վճարի պատերազմի յատուկ տուրքերը⁹:

Վեց գլուխներից բաղկացած գրքի բովանդակութիւնը ամբողջացնող «Եզրակացութիւն»ը գալիս է համագումարի բերելու Խալիկեանի տարիների ուսումնասիրութեան եւ օգտագործած բազմակողմանի աղբիւրների արդիւնքները: Որպէս հիմք ու նպատակ, Խալիկեանը խնդիր էր դրել հանգամանօրէն գծագրել ՀՅԴ-Իթքիհատ յարաբերութիւնների ընթացքն ու աւարտը: Իր ճանապարհի այս վերջին հանգրուանում, նա տրամաբանական է գտնում յարաբերութիւնների սկզբնական փուլը եւ Իթքիհատին դիտում է որպէս Դաշնակցութեան բնական դաշնակից՝ երբ հարցը կայսրութեան մէջ սահմանադրութեան վերահաստատումն էր եւ հայ ժողովրդի ազատագրումը սուլթանական ծանր լուծից: Ըստ Խալիկեանի, Դաշնակցութիւնը իր ամբողջ վարկն ու հնարատրութիւնները սահմանադրական կառավարութեան յաջողութեանը տրամադրեց եւ քանի որ յետ-յեղափոխական կառավարութիւնների մէջ եթէ ոչ տիրապետող, գոնէ միշտ մեծամասնութիւն են եղել Երիտթուրքերը, դրանով էլ բացատրում է Դաշնակցութեան պաշտպանութիւնը այդ կուսակցութեան եւ համագործակցութիւնը նրա հետ՝ անգամ Ադանայի ջարդերից յետոյ: Խալիկեանը բերում է Դաշնակցութեան հակառակորդների ամբաստանութիւնը, թէ իբր դիրքերի հասնելու, երկրում բարձր պաշտօններ զբաղեցնելու եւ խորհրդարանում աթոռներ զբաւելու մոլուցքն էր, որ Դաշնակցութեանը այդ համագործակցութեան մղեց: Ի պատասխան այդ ամբաստանութեան, Խալիկեանը յիշեցնում է, թէ համագործակցութիւնը կասեցնելու խիստ կողմնակից էր Արեւտեան Բիւրոն, որը այդ պաշտօններին հասնելու առիթն ու թեկնածուներն ուներ. Արեւելեան Բիւրոն էր, որ յարմար էր նկատում դեռ շարունակել:

Աւելին, Խալիկեանը պարզում է, որ տասնամեակներ շարունակ Դաշնակցութեան դէմ ուղղուած երկու քննադատութիւններ իրար են հակասում եւ իրար բացառում: **Մէկը Դաշնակցութեանը ամբաստանում է Երիտուրքերի յեղափոխութիւնից յետոյ ֆիդայական խմբերի ցրման եւ ուրեմն 1915-ին հայ ժողովրդին անպաշտպան թողնելու համար ու շարունակում, թէ Դաշնակցութիւնը վստահեց հակահայ եւ ցեղապաշտ Իթքիհատին, յետոյ էլ օտար պետութիւնների միջամտութեանը հաւատք ընծայեց: Միւս կողմից, թրքական տեսակէտը պնդում է, թէ Դաշնակցութեան համագործակցութիւնը Իթքիհատի հետ, սահմանադրութեան պաշտպանութիւնը եւ պառլամենտական գործունէութիւնը կեղծ էին եւ առերեւոյթ: Բուն նպատակը յարմար պահին յեղափոխութիւն կազմակերպելն էր: Այդ տեսակէտի մէջ, ի հարկէ, անտեսում է Երիտուրքերի յեղափոխութիւնից յետոյ ֆիդայական խմբերի կազմալուծումը Դաշնակցութեան կողմից եւ շեշտը դրում է ժողովրդին զինելու Դաշնակցութեան հետագայ նախաձեռնութեան վրայ առանց նկատի ունենալու, որ Դաշնակցութիւնը պարտատր էր այդ քայլին դիմելու, քանի**

9 Նույն տեղում, էջ 222:

որ Իթքիհատն անկարող էր հայ ժողովրդին քրդական յարձակումներից պաշտպանել: Խալիկեանի՝ յատկապէս դաշնակցական աղբիւրների եւ արխիւների մէջ կատարած ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս այն իրողութիւնը, որ **Դաշնակցութիւնը կանգնած է եղել երկու անբարենպաստ ընտրութիւնների առջեւ: Պիտի վնասէր ո՞ր ճամբան էլ ընտրելու լինէր՝ համագործակցութիւն սահմանադրական Իթքիհատի կամ ընդդիմութեան հետ:** Առաջինի արդիւնքը չարդարացրեց թափուած ջանքերը, իսկ ընդդիմութիւնը լեցուն էր իսլամիստ ծայրայեղականներով:

Մերժելով այն միտքը, թէ Դաշնակցութիւնը կոյր հաւատքով համագործակցեց Իթքիհատի հետ, Խալիկեանը նշում է, թէ գուցէ կարելի է ասել Դաշնակցութիւնը մի քիչ երկար պահեց այն յոյսը, թէ յառաջդիմական հոսանքը պիտի յաղթի: Իսկ Դաշնակցութեան սերտ յարաբերութիւնները Թալէաթի հետ: Չէ՞ որ այսօր հետադարձ հայեացքով ասում ենք թէ Թալէաթը Հայոց Յեղասպանութեան գլխատր հեղինակներից էր, ուրեմն Դաշնակցութիւնը ինչպէ՞ս չկռահեց նրա յետին նպատակները: Խալիկեանը հաւանական է համարում, որ Թալէաթը սկզբում անկեղծ էր այդ յարաբերութիւնների մէջ: Նա շատ դէպքերում նոյնիսկ պաշտպանում էր Դաշնակցութեան պահանջները: Նա սկզբում կողմնակից էր նաեւ կայսրութեան բազմակիութեան գաղափարին: Բաքանեան եւ Իտալիա-Թուրքիա պատերազմների պարտութեան արդիւնքում էր հաւանաբար, որ նա յարեց Գեօքալիի եւ Նազիմի գաղափարներին, այն է՝ յենուել թրքական ուժի վրայ միայն, եւ շեշտուած հետետրոյր դարձաւ թուրք ազգայնականութեան:

Խալիկեանը հաւատացած է, որ Դաշնակցութեան համար հողագրկուած գիւղացիութեան հարցը շեշտուած կարեւորութիւն ունէր եւ հարցի լուծման չհասնելը յարաբերութիւնների խզման հիմնական պատճառներից մէկն էր: Դաշնակցութիւնը պայքարում էր համիդեան քաղաքականութեան դէմ՝ քրդերի միջոցով իւրացնելու հայ գիւղացու հողն ու ունեցուածքը, պարտադրելու նրան լքել ծննդավայրը՝ հայրենիքը, այդպիսով՝ հայազրկելու Արեւմտեան Հայաստանը: Քուրդ քոչուրներին հայկական գիւղերում բնակեցնելն էլ նոյն քաղաքականութեան դրսեւորումն էր: Դաշնակցութիւնը պայքարում էր միջոցներ ստեղծելու ու հայ գիւղացուն իր տեղում պահելու համար, այլ խօսքով՝ փորձում էր հայկական հարցի հնարատր լուծման սիրոյն, Արեւմտեան Հայաստանը հայերով բնակեցնուած պահել: Հողերի հարցը Դաշնակցութեան կարեւոր պահանջներից էր սահմանադրական կառավարութիւնից, որ այդպէս էլ լուծումի չհասաւ:

Խալիկեանը Դաշնակցութեան մտադրութիւնների մէջ տեսնում է յարաբերութիւնների արմատական խզման միտում դեռ 1912-ից, երբ պարզ էր որ հողային հարցը չպիտի լուծուի: Յարաբերութիւնն ու համագործակցութիւնը յամենայնդէպս շարունակուեցին, որովհետեւ ինչպէս Խալիկեանն է ասում, բարենորոգումների այլ կէտերի շուրջ զգալի էր որոշ առաջխաղացք. յետոյ, բացի այդ, ուրիշ այլ-ընտրանք էլ չկար:

Խալիկեանը իր աշխատասիրութիւնը վերջացնում է հետեւեալ պարբերութիւնով, որ մէջբերում էմ մօտաւոր թարգմանութեամբ: «Ուրեմն, Էրզրումի հանդիպումը ՀՅԴ-ՄՅԿ (Իթքիհատ - Ռ. Փ.) յարաբերութեան վերջին արարն էր: Երբ երկու կուսակցութիւնները նորից հանդիպեցին, դա այն ժամանակ էր, երբ մէկը առաջնորդում էր ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը ընդդէմ հայ ժողովրդի, որի պաշտպանութեան համար երդում էր տուել միւսը: Արդիւնքը այն

ոճիրն էր, որ պատերազմի ծանր մշուշը ճեղքելով աշխարհի մամուլի առաջին էջերին հասաւ»¹⁰:

**Աշխատասիրութիւնը յաջողուած է:
Տիգրան Խալիկեանը կարողացել է լուծել իր առջեւ դրուած խնդիրները:**

Դժկամութեամբ, բայց հարկադրաբար, պիտի ասեմ, որ գոյութիւն ունեն մեծ մասամբ բովանդակութեան չառնչուող մանր բացթողումներ, որոնք ցանկանում են մատնանշել ո՛չ թէ խիստ քննադատի գրչով այլ պարզապէս սրտցաւութեամբ, քանի որ վստահ եմ, որ գիրքը փնտրուած ընթերցանութիւն եւ հետագայ ուսումնասիրութիւնների աղբիւր պիտի լինի եւ պիտի տպագրուի երկրորդ ու երրորդ անգամ... Դ-ա անշուշտ հեղինակին սրբագրութեան առիթ կը տայ: Նախընտրում եմ նշումներս կատարել անգլերէնով :

The primary goal of this article was to introduce the book, or at least its focus and main thrust, to Armenian readers. There is no doubt that Dikran Kaligian has achieved much more than just a comprehensive study of an important period of Armenian history with the ARF-CUP relations as its driving force. During my reading, however, I came across some discrepancies, mostly mechanical that I want to bring to the author’s attention hoping that he will be willing to attend to them in future printings.

1. The index needs more work. Some names are missing and page numbers for some do not correspond with page numbers in the text. I would not put the ARF in the index. There is a mention of it more frequently than it has come in the index. Besides, the book is about the ARF, and there is no need to include it in the index and take up almost a column out of a two-column, 6 page index. So is the case with the CUP.

2. It would have been desirable to use diacritics or Turkish spelling for Turkish names uniformly and consistently regardless of the source whence the name has come. For example, c and j are used interchangeably for the j sound. The correct form would be Naci or Cavid, in other places j is used for the same sound. Or why Mu and not Mush just like there is Bashkala and not Bakala or Marsh and not Mara?

3. The spelling of Armenian proper names should be kept the same all over the text. Dashnaksutium is the correct form, not Dashnakzutium. And why Rupen Der Minassian versus Anahide Ter Minassian?

4. Sometimes the text becomes choppy because of the abundance of long quotations interrupted with short passages.

5. The quotation from Varantian, “A heavy shadow fell on the Young Turk ‘Republic’....” did not sound right to me. So I checked the original, which is, according to my source, from page 201 of Varantian’s History of the ARF. The word is Huriet that does not translate into Republic.

I stop here and wish Dikran Khalikian a successful career and perseverance in his valuable contribution to the field of Armenian studies.

Դ-ոկտ. Ռուբինա Փիրումեան (Լոս Անջելէս)

¹⁰ Տէս Առնոյն տեղում, էջ 236:

ԳՐԱՆՈՍՏԱՄԹՅՈՒՆ ՆԵՐ
Բ (Ը) ԳՊՐԻԵ, ՔԻՉԿ 2(30) ԳՊՐԻԵ-ԽՈՒՆԻՍ 2010
ՎԵՄ ԽԱՄԱԽԱԿԻԿԱԿԱՆ ԽԱՆՈՒԹԱՆ